

վերայ գլխակոր, մտքերը ամբողջ
վիճամով տարուած :

Եւ չորսը մէկտեղ

Նոյն տան յարկի տակ ապրեցին երկար .
Եւ երբ տարիններն սափեցին, անցան ,

Մարեամբ ուրիշ ամուսին առաւ :

Իսկ Գորան՝ մարդու չը գընաց երբեք
Եւ մինչ իւր մահը այդպէս էլ մընաց :

Քարգմ. ՏՐԱՅՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

1907 Յգոստոս 1 .

Լճնդոն

Նոր Զուգայեցի Հայերուն

ԱՌԵՏՏՈՒՐ ԺԷ. ԴԱՐՈՒՆ

Ամենահին ժամանակներէ հետէ,
Հայերն ունեցած են առեւտրական
ընդարձակ յարաբերութիւններ . Ասո-
րեստանցիներն ա. Փիւնիկեցիներն ա.
նոնցմէ ապրանք կ'ընդունէին, ձի եւ ջրի կը
հայթայթէր Հայաստան Տիւրոսի(1) . Իր գետե-
րով՝ յարաբերութեան մէջ էր Կասպից ծովուն,
Պարսից ծոցին եւ Եւֆրատիսի Պոնտոսին հետ .
Իսկտրիայէն, հայ վաճառականները կ'երթային
Հնդկաստան, Սոգդիանայի ճամբով մինչեւ Ճե-
նաց երկրը :

Հայկազանց եւ Արշակունեաց ժամանակ,
Հայաստանի վաճառական քաղաքներն էին Վան,
Արմաւիր, Արարատայ մայրաքաղաքը, որու մա-
սին կը խօսի Պաղոմէոս . Արտաշատ, զոր դրա-
ւելով Գերմանիկոս կոչուեցաւ հայկական, Դուին
ուր կը լեցուէին Վրաց եւ Պարսից ապրանքը,
Արծնի աւանը որու վաճառականները նշանաւոր
էին :

Յետոյ, Միջին դարուն, հայկական Կիլի-
կիան կարեւոր առեւտրական յարաբերութիւն-

ներ ունեցաւ Վենետիկի հանրապետութեան
հետ Սակայն պէտք է հասնիլ մինչեւ ժէ. դա-
րու սկիզբը հանդիսատես ըլլալու համար Հայոց
առեւտրական մեծ շարժման, երբ Մեծն Շահ
Աբբաս հայ հողագործներէն վաճառականներ չի-
նեց . եւ այդ վաճառականներն եղան աշխարհի
ամենէն նշանաւոր առեւտուրի մարդիկը(1) :

Շահ Աբբաս Ա. նուաճեց Մեծ Հայքը, Ա-
րարատայ գաւառը, Երեւան, Նախիջևան (1585),
սակայն ստիպուած էր շարունակ կռուիլ Թուր-
քերուն հետ այդ երկիրներուն համար իմանա-
լով որ Սուլթան Սելիմ իրեն դէմ մեծ բանակ
մը կ'ուղարկէր, որոնց բոլորովին աւերել եր-
կիրը, որպէս զի Թուրքերը չկարենան երկար
ատեն մնալ իր սահմանադուրներուն վրայ եւ
շարունակել կռիւը . Նախիջևանի, Երեւանի,
Զուղայի, Կարսի շրջականերուն եւ Կարինի
քնակիներն առաւ ու այր, կիւն, տղայ, ծեր
ամենքը տարաւ Պարսկաստան, իր ետեւ այրե-
լով բոլոր գիւղերը եւ բան մը ձգելով Թուր-
քերուն :

Շահ Աբբաս քնակեցուց Հայերը Պարսկաս-
տանի զանազան մասերուն մէջ. 27,000 ընտա-
նիք հաստատուեցան Դիլանի գաւառին մէջ ուր
չերամ կը մշակուի Այս 27,000 ընտանիքէն հա-

(1) Եւ ի տանէ Թորգոմայ ձիովք և ձեռնովք և
ջորովք լցին զվաճառս քո . Եզեկիէլ Իէ. 14 :

(1) Tournefort, Voyage du Levant, tome II. 314.

գին 3000 կը մնար 1660ին , այնքան Ղիւանի կլիման մահաբեր է(1) :

Շահ Արքան Զուլայեցիները տարաւ Սպահանի մօտ դէպ ի հարուստ Զենեքեուն՝ զետակին միւս կողմը : Հայք իրենց այս նոր բնակավայրը կոչեցին Նոր Զուլայ ի յիշատակ իրենց ծննդավայրին . յետոյ , Դաւիթբէն , Նրեւանէն ուրիշ Հայեր ալ եկան , այնպէս որ շատ չանցաւ Նոր Զուլայ ունեցաւ 3000 բնակիչ :

Նրեւանցիները բնակեցան Սպահանի մէջ , աւարոցին մօտ ուր շատ մշակիչի հողեր կային :

Ուրիշներ , այլեւայլ քաղաքներէ , հաստատուեցան քաղաքէն դուրս Սեդաքենա կոչուած միւս արուարձանի մը մէջ :

Պարսկաստան , թէեւ Ֆրանսայէն չորս անգամ աւելի մեծ է , սակայն ունի տասը տասներկու միլիոն բնակիչ միայն . իր կեդրոնական մասին մէջ ծածկուած է մեծ մասով անապատին աւազներով ու աղի լիճներով . բնակելի երկիրներ կը գտնուին միայն արեւելքէն եւ արեւմուտքէն որոնք երկարելով գէպ ի հիւսիսային արեւմուտք կիտ պայտի մը նման , կը միանան Աւարգասականի մէջ որու մայրաքաղաքն է Թուրքի :

Ժ. Գարուսի վերջերը Պարսկաստան կարի աղքատացած էր . Թուրքերու արշաւանքը աւերած էր Աւրպատականը , եւ Շահ Արքան քանդած էր Մեծ Հայքը որպէս զի Թուրքերը հեռանան իր ստանապարտութենէն . ներքին խռովութիւնները ու անդադար զինուորագործութիւնները սպառած էին երկրին միւս մասերը :

Ոսկին եւ արծաթը հաղուագիւտ էին Պարսկաստանի մէջ . Շահ Արքան փորձած էր շահագործել Բիւրուանի ոսկիի հանքերը , միայն թէ ծախքը հասոյթէն աւելի լինելով հրաժարած էր այդ ծրագրին իրագործումէն(2) :

Այս միջոցներուն (1604) է որ կոչմանու Ը. պապը Շահ Արքանի մօտ ուղարկեց երեք կարմեան միաբաններ որպէս զի Շահը համոզեն Թուրքին զգամ կոխը չգաղտնեցուցնելու . որովհետեւ պապութիւնը սկսած էր վրդովիլ Օսմանցիներուն

(1) Պարսկական առակը կ'ըսէ , « Գողջաւ » , մարդ ըսպանեց որ Ղիւան կ'ուղարկեն զինքը :

(2) Անշուճ գործի մը մասին խոսելով Պարսկիները կ'ըսեն . « Բիւրուանի հանքին կը նմանի , տաք կը ծախսէ իրը կը վատակի » :

դէպ ի յարեւմուտս անդադար չարժուէն : Շահ Արքան այս կղերականներուն(1) հետ իր խօսակցութեանց մէջ անոնցմէ իմացաւ որ թթնի շատ քիչ կը գտնուէր յնւարպա եւ մետաքսը կը վաճառուէր խիստ սուղ :

Ղիւանի ճահճային գաւառը , որ կը տարածուէր Կասպից ծովին հարաւարեւմտեան ափին , կ'արտադրէր ամէն տարի մեծաքանակ մետաքս . Շահ Արքան մոտեցցաւ այդ մետաքսը ծախել տալ Նւրպայի մէջ եւ այդ կերպով դրամ ժողովներէ իր երկիրը . ուստի ձեռնարկեց յարաբերութեան մտնել եւրոպական պետութեանց հետ :

1610ին դէպ ի Ֆրանսա մեկնեցաւ առաջին պարսկական դեսպանութիւնը որու գլուխն էր Կապուսխանեան միաբանութենէն Հայր Ժիւստ . Հ. Ժիւստ հասաւ Պարիս Հենրիկոս Դ-ի մահուանէն երեք ամիս յետոյ , եւ արժեւիքն իրեն իմացուց թէ հարկ էր որ Պարսից Շահը ուրիշ դեսպանութիւն մը ուղարկէր նոր թագաւորին , ինչ որ չկատարուեցաւ :

Գանի մը տարի յետոյ Շահ Արքան Նւրպա ուղարկեց վաճառականներ անոնց տալով մետաքսի հակեր համախալու համար գինը Պորտուգեզի Օգոստինեան միաբան մը Սպանիա պիտի դառնար , Շահ անոր պաշտօն յանձնեց հետը առնիլ Պարսիկ դեսպան մը եւ վաճառական մը , անոնց յանձնելով մեծաքանակ մետաքս . Սպանիոյ հասնելուն , կղերականը համազօգեց դեսպանն որպէս զի Սպանիոյ թագաւորին նուէր տալ բոլոր մետաքսը , հակառակ Պարսիկ վաճառականին բողոքներուն , որը անմիջապէս ձգեց , Պարսկաստան դարձաւ : Հանգըրտակի եւ Պրովանսի ճանապարհով . իսկ Սպանիոյ թագաւորը զայրախալով որ Պարսից Շահը զինքը կոտորեալ կը դնէ , թագուհոյն ուղարկեց բոլոր մետաքսը առանց որ եւ է փոխարինութեան . իսկ դեսպանը , դարձին ի Սպանիա , փորձ ճեղքուեցաւ արքայական հրապարակին վրայ : Օգոստինեան կղերականը միայն օգոտուեցաւ այս ամենէն ու Պարսից Շահին մետաքսին փոխարէն ստացաւ Կեւտայի եպիսկոպոսութիւնը :

Գիշ յետոյ , Շահ Արքան նորէն փորձ մը ըրաւ . Վենետիկ ուղարկեց Սպահանցի հարուստ

(1) Կարման հայերն եւ ուրիշ Նւրպացի կղերականներ մտնեցած են ծնեքիկ , կանկաթ , եղբորի մշակումները Պարսկաստան (Տափերիկ) :

վաճառականի մի որդին, անոր յանձնելով մ.ծա-
քանակ մեծաքս : Երկուստայից Պարսիկը , Վե-
նետիկ համեմուռն , Հեա , սկսա ջոփ կեանք մը
վարել պտոնկններու հետ , ու ծախսոց գիմանա-
լու համար , ստիպուեցաւ մետաքսին մէջ մաքը
վաճառի :

Մերակոյտը , այս սնհաթին յիմարական
գեղելութիւնէն խոտոված , թուղջ գրեց արեւել-
եան նաւանդակներու եւ Հայէպէն իմացաւ որ
մետաքսը Պարսից Շահին կը պատկանի , ուստի
գրուել մնացած ապրանքը եւ գրեց Շահ Աբրա-
սին . Շահ Աբրաս պաշտօն յանձնեց Անուկիոյ
Դոդոյ (Գծաւ Ալթրն) անուետ վենետիկ հաւ-
տատուած Միջագետքի Հայոյ մը որ Հնդկաս-
տանէն կը դառնար , վաճառել այդ մետաքսը
(1621) :

Պարսից ցեղը մեծ վաճառականութեան ըն-
դունակ չէր , այս քանի մը անշարժ փորձերը
թաւան էին ապագայուն . անոնք ամէն
բան կը մտաւային Արեւմուտքի մէջ եւ կը մտնէին
Շահին ինչքը . առեւտուրի համար ուրիշ յաւ-
ելութիւններ հարկաւոր էր : Շահ Աբրաս աչքը
գաղթեց Զուղայեցի Հայոց վրայ . զանոնք իրենց
երկրէն խլած , զրկած էր այն հողերէն զորս
իրենց նախահարցը գտնուել միակած էին , եւ
անոնք , ոտար հողէն լրաց , սկսած էին նորէն
սպիտակել , տքնել , նոր օձախ մը կազմել իրենց
խելով , խնայողութեամբ եւ սակաւ ապագաւ-
թեամբ . սակէ զատ , Հայերը քրիստոնէս էին
եւ լաւագոյն եւս կրնային յաջողիլ Եւրոպացի
քրիստոնէս ժողովաւորներուն մէջ :

Շահ Աբրաս Զուղայե մը Սերաքնդապի (ԸՄ-
պահանէ դուրս արտաքան մը ուր քնակեցու-
ցած էր նոյնպէս Հայերը) Հայերու մէջէն գտեց
եւ տուա . անոնք զրաւ ու մետաքսի հակեր .
մետաքսը անոնց յանձնեց որոշ գնով մը զոր
պէտք էր որ վճարէին դարձին , իրենց համար
պահելով մնայեալ չափ :

Այս Հայերը հողագործ կամ արհեստաւոր
էին ամենքն ք սկզբան , բայց , չնորի իրենց
նախածնեանարկ եւ դիտող ոգւոյն « Ի՞նչ ժամա-
նակի մէջ եղան , կ'ըսէ Տալեանիք , այնքան
վարժ որ չկույ աւետուր մը որ չընեն » :

Շատ չանցած հիւսիկ հաստատեցին եւրո-
պայի բոլոր մեծ կեդրոններուն մէջ , ի մասնա-
ւոր իւրիւրոյն եւ Վենետիկ ուր ունեցան իսկ
գաղթականութիւն եւ հիկեղիցի . կ'երթային
Պարսիս ուր կը քնէին պեճմանքի աւարկանք ,
Ամստերդամ եւ Անգլիա . Լոնտրա կը առնէին
ոչ միայն արեւելեան ապրանք , այլ նոյնպէս
վենետիկեան հայեղիներ . 1641 թ , Բարս Խա-
չատուր Վենետիկէն Լոնտրա կը առնէր 3 ար-
տուկ հայեղի , 7 անտուկ ապակեւ եւ 13 անտուկ
կեղծ մարգարիտ :

Պարսկաստան վերադարձին , զրամէ զատ
իրենց հետ կը բերէին ամէն տեսակ ապրանք
որ կրնային օգտակար ըլլալ արեւելեան երկիրներու
մէջ , կ'արկատաւան , Հնդկաստան ուր կ'երթա-
յին եւ մինչեւ ի Տոնկին , Ճաւա , Փիլիպին
կղզիները . ինչպէս Վենետիկի եւ Նիւրեմբերգի

ապակեղէններ եւ ուրիշ ապրանք , կեղծ մար-
գարիտ , հայեղի , տկոյն , համրիշ , բուստ , սաթ ,
ժամադոյց , մեծաքանակ նոյնատական եւ անց-
դիտկան աւտելներ , սակիթիլ եւ արծաթաթիլ
դիպակներ :

Ի սկզբան անգլին չափ կ'ընէին , իւրա-
յանչիւր կարաւան Պարսկաստան կը բերէր
200, 300 արծաթ սկուտ սակի , որը անմիջա-
պէս պարսկական զրամի կը վերածուէր . կեղծ
մարգարիտներ , զորս երկու շարքը 2, 3 ֆրի-
կը քնէին , 30, 40 ֆրի կը վաճառէին Պարս-
կաստան :

Կարաւանները կ'ընթացին Սպահանէն Դու-
բել , անկէ կ'անցնէին Տաճիկաստան դէպ ի Հա-
լէպ , Զմիւռնիս , կամ Պրուսա , իսկ անոնք որ
դէպ ի Տիւրքիս կ'ընթացին կ'անդին Շամախի
եւ Լոնտրա , Կասպից ծովուն վրայ : Լոնտրա-
ւայի մէջ նաեւ կը բեռնէին Պարսկաստանէն
եւ Մոզդիկ եկած մետաքսն եւ ուրիշ ապրանքը
ու կը առնին Ամստերդամ . այն տեղէն դաժա-
քով կը փոխադրեն Մոսկուա եւ Ալքանդր . որը
Մոսկուայի վերջին նաւահանգիստն է ինչ սխա-
նի ու կ'իրանորին վրայ : Հեն Անգլիայից եւ Լո-
նտրայից մեծ առեւտուր կ'ընեն . հեն կը բեռ-
ցունեն Մոսկովոյ երկաթեալ ապրանքը եւ ան կից
Էլշտիթի Նիւրեմբերգ կը առնին Հոլանտա եւ
Անգլիա : (Տուրնեֆոր) :

Տաճիկաստանի մէջ պաւ սկական կարաւան-
ները խառնաւ կը վճարէին Կարին , Աֆիոն Կա-
րախիսար . ճանապարհին հետգնեմէ կը մեծանային
խաւարձիկ , սակամանի , ափրանի , քաղցանի ,
գաղի խմիչ , եւ ոգիւր կաշններու եւ ինկիւրի
թիֆթիկ : Նակերով : Այս կարաւանները Զմիւռ-
նիս կը հանուէին փեռաւոր , յունիս եւ հոկ-
տեմբեր ամիսներուն . հայ վաճառականները կը
նախընտրէին իրենց ապրանքը վաճառել Ֆրան-
սացիներու որ ամբողջ գինը կը վճարէին դրա-
մով , քան թէ Հոլանտացիներուն եւ Անգլիա-
ցիներուն որոնք գինին կէտը աստիճով կը հա-
տույանէին :

Կարաւաններու դարձը կը լինէր Կոստանդ-
նուպոլսոյ , Զմիւռնիոյ եւ Հայէպի ճանապար-
հով , այդ տեղերէն կը մեկնէին Կանստաւորա-
նով Կարաւանները դէպ ի Պարսկաստան : Երբ
հարկ ըլլար Սեւ ծովէն անցնիլ , երբեք նաւ
չէին նստըր Տրապիզոն , այլ կ'երթային քիչ մը
աւելի հեռուն , Սեւիս , կամ Մամաս , որովհե-
տեւ Տրապիզոնի մէջ իւրաքանչիւր Գրուոյ բեռի
համար 4 զանգեան պէտք էր տալ , մինչդեռ
միւս տեղերը մէկուկէս զանգեան մըալն :

» »

Ժէ . գարու ճանապարհորդները , Տուրնե-
ֆոր , Տալիսնիք հետաքրքրական տեղեկութիւն-
ներ կուտան Զուղայեցի Հայերու ճանապար-
հորդելու եղանակին վրայ :

Իրենց հեռաւոր ճանապարհորդութեանց
մեկնած ատենին , հետեմնին կ'առնէին անգո-
ղին , կ'երակուր եփելու ամաններ , ուտելիք ,

պարսիմատ, ապուխտ, խզ, այլեր, գինի, օղի, չոր մրրաք . եւ իրենց պաշարները աղնափ լաւ գիտեման խնայել որ վերադարձին կ'աւելորար յաճախ եւ նա կը բերինք . մանաւանդ որ իրենց գոյքին փոխադրութիւնը ձրի էր . որովհետեւ եթէ վեց ու զո վարձէին իրենց ապրանքին համար, թո՛ւնեկող մը ձրի կը ստանային : Իրենց հետ կ'աւելէին ուսկան եւ եթէ կարաւանը հանդրուան ընէր գիտակի մը արք, կը սկսէին ձուկ որոյլ . Տուրքորը կը պատմէ որ յաճախ անոնց հետ պատուական ձուկ կերած է :

« Այս Հայերը, ըլլոյ իրենց համար, ըլլալ Զո. զայն վաճառականներու համար աշխատին, անխոնջ են ուղեւորութեանց մէջ եւ կ'արհամարհեն երանտներու խստութիւնները : Եստեղբ անանց, նոյն իսկ ամենէն հարուստները որ քողով կ'անցնէին գետերէն, միշտ պարանոցը ջրին մէջ, ինկած ձիերը վրի հանկու եւ իրենց ու բարկաններու հակերը ազատուել համար, քանցի Տաճիկ ձիապաններուն հոգը չէ որ ապարանքներ կորստին ինչ աշխիւ մարդիկը բնաւ չեն փոխեր իրենց վարուելը . կերպերը . միշտ նոյնը խոյս կու տան աղվաշայտը օտարականներէն . մինչ կը յարգեն անոնց որ խաղաղ են . սիրով կուտան բնակութիւն անոնց եւ հոց կը կերտեն : Երբոր իրենցմէ մին կը զարմանէնք, ամբողջ կարասանիք ձորակալութիւն կը յայտնէր մեզ : Երբոր իմանան որ կարաւան մը պիտի անցնի, մէկ երկու օրուան ճանապարհ ընդ առաջ կ'երթան իրենց հայրենակիցներուն գինիով եւ խմորով : ոչ միայն գինի կը հրամցունեն Ֆրանսայիներուն, այլ եւ կը տախպին իսկ զանոնք որ իրենց կենացը խմեն : » (Տուրքորը) :

Եւրոպայի եւ Ասիոյ մէջ ճանապարհորդութեանց մէջ գրեթէ ոչինչ կը ծախսեն իրենց սննդուան համար . Եւրոպա կեւծ տաններն, իրենց հետ կ'աւելին զափաւն, զպսկը, հնդկ ընկույզ, մուշկ եւ այլ համանիւր, որոնցմով կը վճարեն վրիգորուն մէջ հացը, կարագը, կաթը, պահլը . ձուկ :

Իսկ Ասիոյ մէջ իրենց ուսուիքին փոխարէն կուտային վենետիկի, Նուրեմբերգի, Ֆրանսայի մանր աւարականք . Հայտիկ, մասուն, ապարանջան, կեղծ մարգրիտ, մկրատ, զանակ, գնդանց, ասեղ, որոնք արեւելեցեաց համար աւելի գնահատելի են քան դրամը :

Գիտտ յարած իրենց նախանարց կրօնին . սամն տեղ ծով եւ պահէր կը պահէին, ու ոչ յոգնութիւն եւ ոչ հրամանութիւն արդեօք կ'ըլլային նայ երկրէն ոչ հրամանները կատարելու : Երբոր կը հասնէին քաղաք մը ուր պէտք էր ժամանակ մը մնային, ինչպէս Նոյի միացած՝ կը բռնէին պարագ սենեակ մը զոր կը կահաւորէին իրենց գոյքով :

Եւս Արաւս երեսանի եւ Զուղայի Հայերը բնակեցան Սպանիայի մօտ Ղնդրեւու գետակի միւս կողմ մը որ հիմնեցին իւր Զուղան . իսկ Բարձր Հայերը եւ Արապատականի Հայերը ինս-

կեցան Սպանիայի Շէլիս-Սարինա (հին մզկիթին ճարտարապետ Շէլիս Եւսուֆ Բեննայի անունով) թաղին մէջ . բայց այս վերջինը, ապիրան մարդիկ, վաթսուս տարի յետոյ վտարուեցան ի Զուղա, որովհետեւ Մանուսականք գիշեր ցերեկ կ'երթային արքեանք ասոնց տուները ու անկարգութիւններն անպակաս էին :

Նոր Զուղայ կէս ժամով հետու էր Սպանանէն, մէջտեղը կար Ղնդրեւու գետակը որով վրայ ձգուած էր Սկաւվրուի Հայուն շինեալ տուած հոյակաւոյ կամուրջը : Յձ կամարներով . Զարադի պողոտան կը միացուէր Սպանանէն Զուղային, ճամբուն երկու կողմը տնուած էին զարաւոր սօսիներ որոնց ուղը վճիտ ջրի առուակներ կը հոսէին, ասու անց կուգնէրով անհունաւոր մանր առուակներ, կարկանդակ արքով՝ լէժներ ու շարքաւաններ . Ղնդրեւուի միւս կողմը Զարադի ծառուղին կը յանգեր Հէզուր-ջերիք (հազար արտուով) արքայական պարտիզները որմէ կուցնակի ճանապարհ մը կը տանէր Զուղայ :

Զուղայ գրեթէ կէս փորսանի երկայնութիւն ունէր ու անոյ կէսը լայնութիւն . երկու գլուխաւոր փողոցներ կ'երկարէին գրեթէ մէկ ծայրէն մյուս . փողոցներու երկու կողմերը ասուններ ջրափը, որոնց եղբրը տնուած սօսիները (շինար) յալցոյ տուներ մը կ'աւելին անցողիկ վրայ . կուր շուկայ խանութներով, բաղանիքներով եւ երկու փոքր կարուստահար ուղ . Զուղայ տանեմէկ կիկեղի ունէր, մնաւտներ, եւ պիկոպոսարան եւ կուսանաց վանք : Երբ Հայերը յալցեցան առեւտուրի մէջ, սկսան Զուղայի մէջ շինել փառաւոր առանձն . եւ ապարանք ինչպէս տնած էին Եւրոպայի մեծ քաղաքներուն մէջ . ու ասիական այս հեռաւոր պիկին մարդ զարմանքով կը լսէր այնպիսի գրեթէ բոլոր իեզուները, այս նախկին մշակներու . կիները կը հազնէին Անգղիոյ եւ Հոլանտայի ամենէն ճոխ կերպանները, ոսկեթել եւ արծաթաթել զիպանիներ, ու փողոցներուն մէջ տարօրինակ տեսարան մըն էր անանց մանուկները հագնուած ալլազան երկիրներու գոյնգոյն տարաբանով :

Սեփի Նահ Աքրամի եւ իր որդւոյն Նահ Սեփի Աի օրով Հայերը միմեմեծ հարուստութեանց տիրապետան Ծոճա Պետրոս, իր մահուանը 40,000 թուման (360,000 ֆր.) կանխիկ դրամ ձգեց ժառանգութիւն . ի բայ առեալ իր տուններ, աւարներ, այգիները, գոհարեղէնները, ոսկեթել եւ արծաթեղէն սպաններ, կարասիներ :

Պարսիք Նահը յաճախ կուգար Հայերու տուներ . Մնդեղան տնին օրը անպարտաւ Նահը կ'ընթեր Զուղայի հայ իշխանին, Կադեհեդին տունը . այցալիք ընթերթներուն, կերակուրներ Նահին կը մատուցուէին ոսկեղէն պիկեղներու մէջ եւ ճաշէն յետոյ անոր հինգ-վեց հազար ֆր. արժէքով ընծայ մը կ'ընէին(1) :

(1) Նահ Սեփի կ'երթար երեքին ընտանեացար ճաշել խոստ Սուլթանարի տունը . անցածը քս այնչափ կերակ, իսնց որ յիշատեցաւ . հայկանդները իւր տարածեցին թէ արքան Յոճաւարուած էր . տաւ էր, Նահը հետեւեալ օրը անողջացաւ, բայց խոստ Սուլթանան վախճալով ինքն

Որչափ այս մարդիկը խնայող, սակաւապետ, շահասէր էին իրենց ճանապարհորդութեանց մէջ, այնքան առաստաձեռն, վեհանման, բարեխէր էին իրենց երկրին մէջ։ Եւրոպայէն կ'ընդարձակէր, Հայաստանին տեղեկեւում, հայ կառավարները իրենց ճանապարհէն կ'ընդէն ու կ'երթային ուխտի հայ վանքերը։ Այլը վանք՝ Ս. Գեղարդը համբարեկու, էջմիածին, հոն երկրի զանաթիւթի մար կ'աղօթէին, ողորմութիւն կ'ընէին եւ եկեղեցիներուն կ'ընծայէին ինչ որ զտած էին գեղեցիկ Իտալիոյ, Ֆրանսայի, Հռոմի տաղանքի մէջ, ինչպէս գորգ, ոսկեթել եւ արծաթաթել գրկակներ, եկեղեցական սպաններ եւ զգեստներ։

Որպէս զի Հայերը գան Ջուղայ, Մեծն Շահ Աբրահա եւ Շահ Սեֆի Ա. ամէն տեսակ կողմուք իշխաններ տուէն անոնց, հողեր քաշեցին, սուրբէ ազատ կայացրին գործեր եւ խրատիւ կը պատմէին մասնատականները եթէ զոյլն անիրաւութիւն մը ընէին Հայերուն։

Կալենդիկը եր կոչուէր Նոր Ջուղայի հայ կառավարիքը, ազգին կողմէն կ'ընտրուէր, իր հայրենակցաց բոլոր խնդիրներով կը զբաղէր, զատաստան կը տեսներ, տուրք կը հաւաքէր։ Շահ Աբրահաի կենդանութեան, Նոր Ջուղայեցիք 9000 ֆր. տուրք միայն կը վճարէին Իր յաջորդին տուրքին 16,000 ֆր. կաւ աչք տուրքը, յետոյ 2000 պիտաւ որոնք յատկացուցան մայր իսագուհուն կոչեկին, ըստ Արեւելքի սովորութեան ուր տուրքերը մասնաւոր բանի մը անուանով կը գանձուէին։

Ջուղայի առաջին Կալենդիկը եղաւ Խոճա Նազար, որ հին Ջուղայէն ելող գլխաւոր Հայերէն մին էր. մեծ հարստութեան հասաւ. վաճառականութեամբ. խիստ ողորմած էր, իր ծննդավայրին, հին Ջուղայի մէջ երկու մեծ կարաւաններայ շինել տուաւ. Երասիի երկու կողմէ։

Խոճա Պետրոս, որ մեծած առնէ մէկ միւրիսն ֆրի կանխիկ գրամ ձգեց. շատ յարգում էր իրրու. ողորմած եւ մարգասէր. Ջուղայի մայր եկեղեցին եւ եպիսկոպոսարանը կառուցանել տուաւ, քաղաքին գեղեցիկ հրապարակն ու կրպակները շինել տուաւ. իր որդին ուզեւում կ'ընդերք լինէ իր կարգին, ընդունայն իր անբողջ հարստութիւնը վատնեց. Խոճա Սաֆար, առաջին Կալենդիկը Խոճա Նազարի որդին, որ Շահ Աբրահա Բ-ի սիրելին էր, ընտրուեցաւ. յաղթուած եւ բոլորովին սնանկացած՝ հին առնութիւնը գանձելու յոյսով սնցաւ Սուրբա, անկէ Գոյկինոյ ու թշուառ մեռաւ ի Պեգում։

Ջուղայ չըլլաւ սակաւ երկար մնալ բարգաւաճ. Շահ Աբրահա յաջորդները Կոնստանտնուպոլիսէն Հայերուն. Նոր ու ծանր տուրքեր զրուեցան անոնց վրայ. Հայերու հարստութիւնը կապուելու եւ զանոնք մասնատականու-

թեան ստիպելու համար, Իմամ Ջաֆէր Էնսատրկ Նոր օրէնքներ հաստատեց որ իբրեւ թէ Աստուծոյ եւ Մարգարէի ներշնչուած էին, Ըստ այս օրէնքին, երբ քրիստոնեայ մը մասնատական կը լինէր, ոչ միայն իր հօր միակ ժառանգորդը կը գտնուար, այլ եւ իրն կ'իշխար նախագ իր ամուսնէն հետաւոր ազգականներուն ժառանգութիւնը։ Շահը յաճան հարուստ հայ աղիկները բռնի կը կորցրէր մասնատականներու հետ։

Այս շար աղիկներուն աղիւնն առնելու համար Հայերը իրենց աղիկները ծածուկ կը պահէին մինչեւ ինք տասր տարեկան ու այդ հասակին կ'ամուսնացնէին զանոնք. ահա պատճառը վաղահաս ամուսնութեանց որոնց մասին եւրոպացի ճանապարհորդներն ի Հայաստան կ'անգոստեն Հայերը։

Իրենց սրբուց ժառանգութիւնն ապահովելու համար, սրբւ վանահայրը կը կատարէր քարակամ մը, մասնատական զատարներն առնել, յետոյ նոյն քարակամը կը ծածկէ ինչքոր նոյն մարդուն որդեւ ու այս ամիր կը կատարուէր ըստ օրինի։

Հայերու այս առևտրական չարժան հետեւանքներն անագին կ'սկսէր. Տուրքեր քարակատարութեամբ կը խօսի այս մասին. « Միթէ կարելի է տեսնել աւելի գեղեցիկ հաստատութիւն մը, կը գրէ. որքան գործարաններու ծառնոց տուաւ Եւրոպայի եւ Ասիոյ մէջ, Մեծն Շահ Աբրահա եւրոպացի երկրի երեւր փոխեց, Արեւմուտք ծանօթացաւ Արեւելքի ապրանքին եւ Արեւմուտքի առտարութիւնը նոր զարդ եղան Արեւելքին »։

Հայ առևտրականները ոչ միայն Պարսկաստանի հարստացուցին, ուր սակի եւ արծաթ՝ մինչեւ իրենց ժամանակ այնքան հազուապէս տեսաւորէն թափեցան կարաւաններու վերահաղաքով, այլ եւ եղան արեւմտեան գաղափարներու տարածիչներն Արեւելքի մէջ։

Այդ հին ժամանակներու մէջ, երբ ոչ երկրպետներն, ոչ հեռախօսի, ոչ հեռագիրը գոյութիւն ունէր, այդ Հայերը կը կցէին եւրոպան Մայրաքաղաքն Արեւելքին, եւ ուղտերու քառակող Ասիոյ խալ սանիւնները կը տանէին լուսինքը մեծածնէ գիւտերու եւ անդիմաբար որոնք տեղի կ'ունենային այն ժամանակի ազգերուն մէջ։

Անոնք ստիպեցուցին Պարսից կտաններու վրայ տպելու արուեստը. Եւրոպայէն իրենց հետ բերին կաղապարներ եւ քրտնեղներ կտաւաներուն վրայ խժիկ ջրով ծաղիկներ կամ նոյն խժիկ պատկերներ սպաղորդելու համար։

Պարսկաստանի մէջ առաջին տպարան հաստատուել եղած է Յակոբյան անունով Հայ մը։

Տաղանդաւոր մէկն էր, Շահը գինըքը Երաշխէի (տաղանդաւորներու պետ) կարգեց, աչք պաշտօնը առաջին անգամն էր Հայ մը կը ստանձնէր, ու Յակոբյան արժանացած էր այդ պաշտօնին իր բարձր արժանիքով ու իբրեւ մեքենագէտ ունեցած ընդարձակ ծանոթութիւններով։

Եւրոպայ ճանապարհորդութիւնէ դարձին, Սպանիոյ մէջ հաստատուց տապարան 1641ին եւ իւրեք իսկ շինեց գիրերու կաղապարները - տպարանի Գողոթի Թուղթերը, ապա խարութեան եօթը Սաղմոսները եւ ազօթի գրքերը - ամբողջ Աստուածաշունչը տպելու վրայ էր, երբ հարկ եղաւ ամէն բան քակել, աւելի, վասն իջ տպագրութեան արուեստը գրչագրութեան հետ քերելուն նշն կ'առնէր. սակէ զատ, այս առումին տպագրութիւնը շատ անգոյն ու թերի էր ։

Պարսկաստանէն զուրս Հայերը հիմնեցին գաղթականութիւններ, որ, թէեւ ի սկզբան առեւտրական, եղան հետզհետէ մտաւորական կերպարներ եւ նոր մղում առին գրականութեան ու իրենց հայրենակցաց ընդհանուր զարգացման ։

Ամասերցամբ մէջ, ԺՁ. դարուն, Հայերն ունէին մեծ վաճառանոցներ ուր կը հաղորդակցէին Խոսպոյի, Լոնդրայի, Մարսիլայի, Լիհաստանի, Պարսից, Հնդկաց հետ, եւ կը գրադէին թանկագին քարերու, կերպասի եւ արեւելեան բերքերու առեւտրով. յետոյ, Յովհաննէս Մինաս առնուելով Կալիֆոյացի Հայ մը Ամասերցամբ մէջ հիմնեց հայկական եկեղեցի 1745ին(1) ։

Վնիսակի մէջ, ուր կուգային Հայերը Խաչկարաց օրերէն, ԺԼ. դարու կիսուն կար Սարհարի օրդի Գապագրի եւ Յրեանքի Համալսարանի Տէր Թադէոս քահանայի տպարանը ։ Սեբաստայի Միսիթար կրթան 1810ին հաստատեց Միսիթարիաններու վանքը՝ որոնք եղած են հայկական վերածնութեան մեծ արժանթիւններն ։ Խոսեալստանի մէջ եւ Հնդկաստան, Հայերն եղան կարգապահներն ու յառապապանքը եւրոպական երկու մեծ պետութեանց որը ունին այսօր մեծ հոգեր Ասիոյ մէջ. առանց հաշուելու հայ գործպաններու յաղթանակներն ու նուաճումները Կովկասի, Հայաստանի եւ Կասիանի երկրներու մէջ, ԺԼ. դարուն Մեծն Պետրոսի արքունիքը շատ զոտ եղաւ վաճառական Հայոց մէջ գտնելով առեւտրական ազդեցութեան եւ առեւտուրի տարածքներն ։

Հնդկաստանի մէջ Զուլայեցի Հայերը ունեցան շատ ծաղկած գաղթականութիւններ, դպրոցներ, եկեղեցիներ, տպարան, լրագիր ։ Հնդկի վիճակաւներու մօտ ունեցած իրենց ազդեցութեամբ աստուան առանձնաշնորհման որոնց հնորէն անդգրական քնկերութիւնները կրցան հաստատուիլ Գանդէսի հովտին մէջ ։

Յրանսայի մէջ, տորոնի անունն անբաժան է Հայոց մը անունին որուն Աւիւրեան քաղաքն եւ Վոլկիւիի գաւառը արձան կանգնած են Նոտր-Դամ դէ Դոմի ժայռի վրայ (1846) ։ Յով-

հաննէս Ալթենեան (Jean Althen(1), իր կեանքը վառնդի գնելով՝ քանի որ այդ տունկին օտար երկիր տանելու փորձը մահաւամբ կը պատժուէր Տաճկաստանի մէջ, գաւազանի մը մէջ պահած, տորոնի սիրմ մացուց Յրանսաւ ։ Լեզուովիկոս Ժե.էն ընդունուեցաւ, եւ նկատելով որ Աւինեոնի երբ Բոքը Ասիոյ կլիմաներն ու հողերն չ'ունին եւ, փորձեց տորոնի մակաւորներն Աւինեոնի շրջակայքը ։ Այս մակաւորներն եղաւ Վոլկիւիի գաւառին հարստութեան մեծ աղբիւր, թէեւ Ալթենն ապրեցաւ. եւ մեռաւ ազգաւոր (1774) ու իր միակ աղբիւրն ալ հիւանդանոցի մը Հորո պատանեան մէջ աւանդեց հոգին ։

1660ին Զաքար Պարսկաց անունով նշանաւոր Հայ վաճառական մը առեւտրական արքունիքն ուշադրութիւնը կը հրաւիրէր իր վրայ Ազգեքանդը Միխայիլովիչի ընծայելով ազամանդներով, մարգարիտներով եւ ուրիշ թանկագին քարերով ընդունուած գահ մը ։ Մեծ Դուքսը հետաքրքրուելով իր եւ իր ազգի մասին, Սարհար գաւառախանեց. « Ծանր բարի է, առեւտուր կ'ընենք իր երկրին մէջ առանց վճարելու մաքս եւ աուրք, յայնց Ծանր գահ-Ռուսայան է եւ մենք քրիստոնեայ, աւելի մոռն պիտի յիշխնք իմէ՞ք ծառայէինք քրիստոնեայ Մեծ թագաւորին ։ »

Անայնչ որ մէկ քանի բաւարով կ'ամիոփէ Հայերու պատմութիւնը. միշտ ընդհանուր մեծ գաղափարներու հետեւելով, ուրիշներուն ծառայած են յաճախ ի վնաս իրենց իսկ շահերուն ։ Քրիստոնէական գարնէն առաջ, Հայ հերը Ասիոյ ժողովուրդներուն մէջ կը տարածէ Նիկիայ տակաւ քաղաքակրթութիւնը, յետոյ Մարացն ու Մակեդոնացոցը, ապա, հռոմէականը ։ Քրիստոնէութիւն ընդունած առաջին ժողովուրդ մահու շտի կը յարի քրիստոնէական իդէալին զոր կ'աւանդէ վրաց, Փոքր Ասիա. այլ եւս իր կրօնքը բոլորովին կը բաժանէ գինեւ իր ցեղակից եղբայրներէն, Պարսիկներէն Բիւզանդական իշխանութեան ժամանակ, խաչակրաց միջոցին, յետոյ Հնդկաստան եւ այլուր, քրիստոնեայ ազգերու. կողմը կը բռնէ որոնք կ'օգտուին իրմէ ու յետոյ գինեւ կը թողուն իր ամենէն յսկերիմ իշխանաց ձեռքը ։

Իր դիրքն չէ աւարտած. ճկուն, խելային, աօրական այն ցեղն է որ ամենէն լաւ կ'իւրացնէ արեւմտեան գաղափարները. Թոք ի զուր արիւն աւանք իրմէ. նա միշտ կ'ապրի, միշտ աւելի յամուստ ապրելու ։ Պէտք է որ ան կաւարք իր դիրքը, Արեւելքի քաղաքակրթութեան դերը ։

ԴՈՎՏ. ՅՈՎՀ. ԱՐԹՆԵԱՆ

(1) Այս եկեղեցին, զոր Հոլանդացիք կը կոչեն « Գարկայց եկեղեցի », կը գտնուի ցարդ Ամստերդամ իր հայկական արձանագրութիւններով, 22, Krom-Boomsloot փողոց. Էյմսմոնի կողմանէ ծախուելով այժմ կամուրջի մայրապետներու ձեռքն աղչկանց դպրոց է ։

(1) Althenie անունը առեւա Petit բուսարանը՝ ի յիշատակ Յովհաննէս Ալթենեանի Յրանսայի հարաւային կողմը ճահիճներու մէջ գտնուող Սեւ Սեւ, մազգեղանիք կազմուած արաբական մանր տունկի մը ։ Althen-les-paluds, Նոյնպէս Ալթենի անունով, գիւղ մըն է Վոլկիւիի գաւառին մէջ Գարպանաբաւ 10 կիլոմետր հեռի ։

Ծանոթ. — Այս յօդուածը դրուած է ի սկզբան ֆրանսերէն իրիւս բանաստեղծութիւն ու հրատարակուած Նանսիի աշխարհագրական Société de Géographie de l'Est քննարկութեան հանդէսին մէջ :

ՄԻԱԹԵԻ ՀՈԳԻ

Երբեմն կ'ուզեմ Թրոսիլի դէպ ի վեր կապուիտն մէջը իբրը նոր ոգի , Մոռանալ աշխարհն եւ իր թիւր ցաւը որոնց ամէն ինչ դարձեր է գեղի :

Կ'ուզեմ գետնաբարշ ըստոր նախանձին փոխարէն զըրկել հրեծուանք անսել , Զաղիք ու գրծուած պաշտուում եսին Կործանել հոնկէ շանթերով ահեղ :

Հոն , վերը Թրոսիլի եւ աստուածային Կ'ուզեմ պատգամ տալ սիրոյ եւ գոհի , Անխառն վայելքի զըրկել ջինջ ոգին որ արցունքները փոխարկէ ժպտի :

Բայց , ափսոս , հոգիս լոկ մէկ Թեւ ունի , Զի բաժնուած է իր մէջ երկուսի , Իր մոլ Թ բանտին մէջ մէկ մասն հոս կ'ապրի , Միւսը դէպ ի վեր Թրոսիլ կը ձգտի :

Ու ես կը տանջուիմ Թ-ափս մէջ անգոր ձիշդ այնպէս երբոր արծիւն միաթեւ Ուզէ սրնանալ դէպ անհոնին խոր Բայց կը տանջուի Թեւէն վիրաւոր :

ԳԻՇԵՐՆ Է ՄԸԹԻՆ

Ե . . . ի յիշատակի

Գիշերն է մըթին . ամպերը յըղի՝ Բոցալից շանթեր կը ցանեն չորս դին Գիշերն է մըռայլ . Ծովը կատարի Անտանձ կը ծեծէ ծայռերն ահագին :

Գիշերն է մըթին . Գրգռու ու Նեմրուծ Խորունկ քունեանին Թօթափած հրգոր , Կը գոռան ուժգին ամպերու տակ մութ՝ Բարկութեան բոցիւր ցանելով բուր :

Գիշերն է խաւար , եւ մարդիկ գազան Խըրտած դուրս կ'ելլեն որջերէն անթիւ . Մութին դաշնակից , Ծարակ արեան , Հըսկայ զոհ կ'ուզեն , աւեր անհաշիւ :

Գիշերն է մըռայլ . գիւղը ամայի Կը ծրխայ անդուռ բոցովն արեւի . Գիշերն է խաւար . գոչիւններ վայրի Կը սքվռեն քանդում եւ մահ կատարի :

Գիշերն է մըռայլ , փոթորիկն հրակայ ,

Կը գոռան ամպեր , կը մոռնէ հեղեղ , Բրնուծեան տուրն ալ կ'Թափէ անխնայ Չորս կողմն աւերած եւ արեւն անսել :

Գիշերն է մըռայլ , գիշերն անողորմ . . . Եունան Եողերը չունի Թեւ Թիկունք : Վոյմակը Գուրդի անգուսպ իբրը հողմ Կ'սուրայ ետեւէն : Կուլայ մահ-արցունք :

Գիշերն է մըռայլ , Ծովը կատարի . Երկինք եւ երկիր կ'ոռնան բարկաջայթ . Մրտերիմ կ'մայնեն ալիքներն աղի , « Մեզ մօտ ե'կ . Եողեր , հոստեղ է ազատ . . .

Գիշերն է մըթին , Արիանայ սարէն Զայրույթի շանթեր կ'իջնեն անընդհատ . Ալիքներն ուժգին ալիք կը քանդեն , Եողերի արեւն կուլան յուսահատ . . .

ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԻՐԱՔԵԱՆ

ՃԱՅԱԿԱՆ ԵՐԵԿՈՅԹՆԵՐ ՓԱՐԻՋԻ ՄԵՋ

Փարիզի Հայկական Միութիւնը Փետր. 8ին տուա Սալ Հոյի մէջ Նուագանդէս-պարահանդէս մը : Նուագանդէսին կը մասնակցէին Տիկին Արժոն-Լէպլը՝ մեծանուն ողբերգուհին , Գոնտերվաթուարի աշակերտներէն՝ Օր. Սեպրոն-Նորպէսն՝ ապագայ ատող մը , եւ պարթիւն Լէոն Փոնգիւ , Պ. Տերան Ալիքսանեան , Տիկին Սվազեան , ամուսինը ծանօթ ազգային գործիչ Միքայէլ Սվազեանի եւ որ ի յայտ բերաւ սոփ-րանօր գմայելի ձայն մը եւ զգայուն երգեցողութիւն , Պ. Կրիթիլեան՝ Օտէնէն՝ որ արտասանեց Յովն. Թումանեանի « Լուսաւորչալ կանթեղ »-ին եւ Աւետիք Իսահակեանի « Որսկան աղբէր »-ին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը , Պ. Մարտոսեան , որ արտասանեց Պ. Զոպաեանի « Սիրտ մարդկային » չեքթուածը , Պ. Ա. Շաւ-Մուրատեան , որ իր հոյակապ ձայնով երգեց Կոմիտաս վարդապետի ձայնագրած « Դատարան »-ը , եկաւ աչուն » պաշտօնի ժողովրդական երգը , ինչպէս եւ Սիկիւրի կտոր մը :

Փարիզի Հայ Աշխատաւորաց Միութիւնը փետր. 13ին Սալ Հըմուանի մէջ տուա սրտուն Նուագանդէս-թմարտ մը . Երկրանդատ արտասանեց շատ ծափահարուած բանաստեղծութիւն մը , նիւթ ունեւարով՝ Ռուսն ու Հայու թիւնը , Նուագանդէսին մասնակցեցան հայ եւ օտար արուեստասէներն եւ արուեստագետներ :

Փարիզի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը Մարտ 8ին Սալ տէ-գ-Ալիքիթիլթիթի մէջ տուա Նուագանդէս-պարահանդէս մը .